

ПАРТНЕРСЬКА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО БАТЬКІВСТВА В РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПРОГРАМАХ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

PARTNER COMMUNICATION AS A FACTOR OF SUCCESSFUL ADAPTATION TO PARENTHOOD IN REHABILITATION PROGRAMS FOR MILITARY SERVICEMEN

У статті досліджується роль партнерської комунікації як важливого чинника успішної адаптації до батьківства у реабілітаційних програмах для військовослужбовців, які повертаються до цивільного життя після участі в бойових діях. Після перебування в екстремальних умовах війни, багато військовослужбовців зіштовхуються із труднощами щодо адаптації до нових ролей у родині, зокрема, до ролі батька. Стрес, гострі психологічні травми, емоційна напруга можуть значно ускладнити процес батьківства, а тому важливою складовою реабілітації є ефективна комунікація між партнерами та іншими членами сім'ї.

У статті досліджується, яким чином конструктивна партнерська комунікація, що включає в себе емоційну підтримку, відкритість, активне слухання та взаєморозуміння, впливає на процес адаптації військовослужбовців до батьківства. Аналізуються різні аспекти комунікації, зокрема те, як здатність до діалогу і взаємної підтримки допомагає подолати складні стресові ситуації, оскільки знижує ризик виникнення конфліктів у родині та сприяє формуванню здорових стосунків між партнерами. Особливу увагу приділено реабілітаційним програмам, які враховують потреби не лише військовослужбовців, але й їхніх партнерок, надаючи їм необхідні інструменти для покращення спільної комунікації та побудови гармонійних стосунків. Висновки статті підтверджують, що інтеграція компонентів партнерської комунікації в реабілітаційні програми значно сприяє успішній адаптації військовослужбовців до батьківства. Це не лише допомагає їм краще виконувати свою роль як батьків, але й позитивно впливає на загальний психоемоційний стан учасників програми, сприяючи їхньому відновленню та соціальній реадaptaції після служби.

Ключові слова: адаптація до батьківства, військовослужбовці, емоційна підтримка, партнерська комунікація, взаємини, реабілітаційні програми.

The article explores the role of partner communication as an important factor of successful adaptation to parenthood in rehabilitation programs for military personnel returning to civilian life after participating in combat operations. After being in extreme war conditions, many military personnel face difficulties in adapting to new roles in the family, in particular, to the role of a father. Stress, acute psychological trauma, emotional tension can significantly complicate the process of parenthood, and therefore an important component of rehabilitation is effective communication between partners and other family members.

The author of the article investigates how constructive partner communication, which includes emotional support, openness, active listening and mutual understanding, affects the process of adaptation of military personnel to parenthood. Various aspects of communication are analyzed, in particular, how the ability to dialogue and mutual support helps to overcome difficult stressful situations, as it reduces the risk of conflicts in the family and contributes to the formation of healthy relationships between partners.

Particular attention is paid to rehabilitation programs that take into account the needs of not only military personnel, but also their partners, providing them with the necessary tools to improve joint communication and build harmonious relationships. The conclusions of the article confirm that the integration of components of partner communication into rehabilitation programs significantly contributes to the successful adaptation of military personnel to parenthood. This not only helps them better fulfill their role as parents, but also has a positive effect on the general psycho-emotional state of program participants, contributing to their recovery and social readaptation after service.

Key words: adaptation to parenthood, military personnel, emotional support, partner communication, relationships, rehabilitation programs.

УДК 159.922.63:355.1-055.2:316.42
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.72.1.24>

Петяк О.В.

доктор філософії, доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Руденко А.І.

к.психол.н., доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Молчанюк П.Б.

психолог рекреаційного центру
«Берег надії»

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема дослідження партнерської комунікації як важливого чинника успішної адаптації до батьківства в реабілітаційних програмах для військовослужбовців є надзвичайно актуальною в умовах сучасних соціальних викликів. Повернення військових із зони бойових дій супроводжується значними психоемоційними, соціальними та когнітивними труднощами, які можуть мати довгострокові наслідки для їхнього психічного стану. Психологічні травми, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), тривожні

та депресивні стани, що часто виникають після повернення з війни, суттєво впливають на адаптацію військовослужбовців до нових соціальних ролей, зокрема до ролі батька. Це створює додаткові труднощі в процесі інтеграції військових у сімейне життя, що потребує своєчасної та професійної психологічної підтримки.

Відновлення та адаптація до батьківства є складним психосоціальним процесом, що вимагає від військовослужбовців емоційної стійкості, здатності до ефективної комунікації та активної взаємодії з партнерами. Партнерська комунікація, як складова сімейних стосунків, є невід'єм-

ним елементом успішної адаптації до батьківства. Вона включає в себе здатність до відкритого обміну емоціями, спільного вирішення конфліктів, підтримки та взаєморозуміння між партнерами. Дослідження О. Петренка, І. Ковальчук, Н. Федоренко, Т. Ковальової показують, що відсутність належної партнерської комунікації може спричинити поглиблення психоемоційного напруження, що ускладнює процес соціальної та психологічної реінтеграції військових [11, с. 68].

Проблема адаптації військовослужбовців до батьківства в умовах реабілітаційних програм для військових є важливою не лише з наукової, а й з практичної точки зору. Урахування специфіки психологічних процесів, що відбуваються в родині військових, а також розробка та впровадження прогресивних методик та програм, спрямованих на підвищення рівня партнерської комунікації, мають суттєве значення для зниження рівня стресу, покращення психоемоційного клімату в родині та стабільності сімейних стосунків. Це стає основою для формування ефективних реабілітаційних стратегій, що забезпечують військовим можливість успішно інтегруватися в соціум і повноцінно реалізовувати свої нові соціальні ролі.

Дослідження цієї проблеми вимагає міждисциплінарного підходу, що охоплює психологічні, соціологічні та психосоціальні аспекти. Воно також дозволяє розробити ефективні методи та інтервенції, орієнтовані на зміцнення сімейних зв'язків, зниження рівня конфліктності та сприяння емоційному відновленню як військових, так і їхніх родин. Вивчення ролі партнерської комунікації в реабілітаційних програмах для військовослужбовців є головним етапом у створенні комплексних стратегій для підтримки цієї категорії осіб, забезпечення їхнього емоційного та психосоціального відновлення після повернення із зон бойових дій [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Партнерська комунікація є важливим чинником у процесі соціальної та психологічної реінтеграції, що потребує більш детального вивчення, особливо для осіб, які пережили стресові ситуації, зокрема, такі як військовий досвід. О. Петренко у своїх роботах акцентує увагу на тому, що якісна комунікація між партнерами є основою успішної реабілітації військових після бойових дій. Її дослідження показують, що налагодження ефективної партнерської взаємодії знижує рівень стресу та допомагає в адаптації до нових умов соціального середовища. Дослідниця підкреслює важливість психологічної підтримки в партнерських стосунках для підтримання емоційного здоров'я військовослужбовців. І. Ковальчук приділяє значну увагу соціально-психологічним аспектам адаптації військових після повернення з зон бойових дій. Вона аналізує вплив партнерських стосунків на психоемоційний стан осіб, що пережили стрес. У своїх публікаціях І. Ковальчук зазначає, що відсутність належної підтримки в партнерських стосунках може спричинити ускладнення процесу реінте-

грації, збільшуючи ризики розвитку посттравматичних розладів. Н. Федоренко вивчає роль партнерської комунікації в сімейному контексті реабілітації військових. Вона зосереджується на тому, як стрес, який спричиняють військові травми, може бути зменшений через емоційну підтримку та відкриту комунікацію в родині. Авторка наголошує на необхідності розробки спеціальних психотерапевтичних програм, орієнтованих на відновлення партнерських стосунків і покращення комунікаційних навичок у родині військовослужбовців [1, с. 46].

Зарубіжні дослідники, чії роботи мають важливе значення для розуміння ролі партнерської комунікації в адаптації до батьківства та реабілітаційних процесах для військовослужбовців, включають наступних авторів. Р. Лазарус, один з провідних психологів, чия теорія стресу та копінг-поведінки має великий вплив на сучасну психологічну практику, акцентує увагу на тому, що ефективна комунікація є важливим інструментом для подолання стресових ситуацій, таких як участь у бойових діях, що допомагає знижувати рівень емоційного напруження та сприяє відновленню психологічної рівноваги. В. Фрієзен досліджує соціально-психологічні аспекти комунікації і стресу. Його роботи показують, що ефективна партнерська комунікація є важливим компонентом подолання емоційних труднощів у людей, які пережили травматичні ситуації, зокрема військові конфлікти. Вчені С. Коен та Т. Віллс акцентують увагу на соціальній підтримці, зокрема партнерській, як важливому чиннику, що сприяє адаптації особистості до нових умов життя після стресових подій. Вони підкреслюють, що комунікація між партнерами знижує рівень депресії, тривожності та покращує емоційний стан людей, які пережили важкі стреси, включаючи участь у війні. Фахівець у галузі психіатрії Р. Піетжак вивчає посттравматичний стресовий розлад у ветеранів. У своїх роботах він досліджує, наскільки важливою є підтримка партнерів для зменшення симптомів посттравматичного стресового розладу та сприяння соціальній реінтеграції осіб, що пережили травми. Науковиця К. Кумпфер досліджує вплив соціальних і партнерських відносин на психологічну адаптацію осіб, що пережили стрес. Вона зазначає, що відкритість у комунікації в партнерських стосунках є головним чинником для покращення емоційного здоров'я і психоемоційного відновлення після стресових подій [4, с. 150].

Аналіз сучасних досліджень вказує на те, що партнерська комунікація є важливим чинником, який допомагає військовослужбовцям успішно адаптуватися після повернення з бойових дій. Як українські, так і зарубіжні науковці підтверджують, що відсутність належної підтримки у партнерських відносинах може значно ускладнити процес реінтеграції та сприяти розвитку психологічних розладів [6]. Тому важливо розробляти спеціалізовані реабілітаційні програми, які будуть сприяти від-

новленню комунікаційних навичок і підтримці емоційної стабільності через партнерські взаємодії.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в аналізі ролі партнерської комунікації як чинника успішної адаптації до батьківства в реабілітаційних програмах для військовослужбовців, зокрема виявлення її впливу на психоемоційний стан учасників, процес соціальної та психологічної реінтеграції, а також дослідження значення підтримки партнерів у контексті адаптації до нових сімейних ролей.

Виклад основного матеріалу. Оцінка значення ефективної партнерської комунікації у процесі адаптації військовослужбовців до батьківства після повернення з зони бойових дій є суттєвим аспектом, оскільки взаємодія в сімейних відносинах значно впливає на психоемоційне відновлення особистості. Партнерська комунікація в цьому контексті включає в себе як вербальну, так і невербальну взаємодію, що сприяє встановленню емоційної підтримки, формуванню здорових зв'язків, а також запобіганню розвитку конфліктних ситуацій, які можуть виникнути через непорозуміння або невміння військовослужбовця виражати свої почуття після пережитих травм. Наукові дослідження підкреслюють, що ефективна комунікація в партнерських відносинах не лише допомагає вирішити конкретні побутові чи сімейні проблеми, але й має більш широкий вплив на психоемоційну стабільність обох партнерів, створюючи сприятливі умови для адаптації до нових соціальних і психологічних ролей [2, с. 8-10].

У контексті адаптації до батьківства після повернення з війни важливим є створення атмосфери довіри та відкритості, що дозволяє військовослужбовцю відчувати підтримку і розуміння. Підтримка партнеркою процесу адаптації до батьківства може допомогти знизити рівень стресу, зменшити прояви посттравматичного стресового розладу та сприяти зміцненню батьківських навичок. Водночас, це значно полегшує емоційне сприйняття батьківської ролі та поліпшує якість сімейного життя. На основі численних досліджень також відзначається, що вчасне та відкрите обговорення проблем і переживань з партнеркою, а також готовність до взаємодії, можуть позитивно впливати на швидкість соціальної реінтеграції військовослужбовця в сімейне та суспільне життя.

Емпіричні дослідження показують, що здатність партнерів до ефективної комунікації позитивно впливає на адаптаційні процеси, знижує рівень стресу та сприяє формуванню здорових сімейних стосунків. Дослідження Р. Лазаруса та С. Фолкман вказують на те, що комунікація між партнерами є важливим елементом у зниженні стресу та формуванні ефективних копінг-стратегій у стресових ситуаціях. Науковці акцентували увагу на ролі підтримки партнерів у подоланні стресових переживань, що включає адаптацію до нових сімейних ролей після повернення з бойових дій. К. Фішер у своїх дослідженнях стверджує, що спілкування

в сім'ї допомагає знижувати рівень тривожності та депресії у військовослужбовців, що повертаються з війни, а це є важливим чинником для збереження психоемоційної стабільності в умовах постконфліктної реабілітації. Він також зазначає, що здатність військових відкрито комунікувати зі своїми партнерами сприяє адаптації до батьківства і полегшує процес реінтеграції в сімейне життя. Р. Пієтжак у своїй роботі досліджував вплив підтримки партнерів на зниження симптомів посттравматичного стресового розладу у ветеранів та їхню адаптацію до нових сімейних обов'язків. Він зазначав, що партнерська підтримка є важливим чинником у процесі адаптації, оскільки допомагає зменшити рівень стресу і підтримує військових у відновленні зв'язків з родиною. Дослідження К. Кумпфер підкреслюють значення партнерської комунікації в контексті розвитку емоційної підтримки та зниження ризику розвитку психічних розладів, що можуть виникнути через стрес після війни. Вона вказує, що ефективна комунікація у сім'ї є однією з основних складових психологічної реабілітації військовослужбовців, оскільки сприяє емоційному відновленню та зміцненню сімейних відносин [10].

Ці дослідження підкреслюють важливість партнерської комунікації як основного інструменту для підтримки психоемоційного здоров'я військовослужбовців після повернення з зони бойових дій. Вони дозволяють зрозуміти, що підтримка та взаємодія в партнерських відносинах є важливим чинником не лише для сімейного благополуччя, але й для успішної реінтеграції ветеранів у громадське та сімейне життя.

Аналіз впливу комунікативних стратегій на зниження психоемоційного напруження та покращення психологічного стану військових після повернення з зони бойових дій є важливим аспектом сучасної психології, особливо в контексті реабілітації та соціальної реінтеграції ветеранів. Психоемоційне напруження у військових може бути пов'язане з багатьма чинниками, зокрема, такими як пережиті бойові стреси, посттравматичний стресовий розлад, складнощі адаптації до цивільного життя та зміна соціальних ролей, зокрема в контексті батьківства. Однією з основних стратегій для зниження психоемоційного напруження є ефективна комунікація, яка включає як вербальні, так і невербальні засоби вираження. За допомогою таких стратегій військові можуть знижувати рівень тривожності, проявляти свої емоції та переживання, що дозволяє покращити психоемоційний стан [8].

Вивчення ефективних комунікативних стратегій показує, що військові, які використовують стратегії активного слухання та емпатії, зазвичай демонструють більш високу ступінь адаптації та меншою мірою страждають від симптомів ПТСР. Як зазначають С. Фолкман і Р. Лазарус, активне слухання сприяє створенню емоційної підтримки в сім'ї, що є важливим елементом у зниженні стресу. Кому-

нікація, заснована на взаємному розумінні, дозволяє партнерам висловлювати свої переживання і підтримувати один одного у процесі відновлення після травм.

Невербальна комунікація, зокрема мова тіла та вирази обличчя, також відіграють важливу роль у зниженні емоційного напруження. Позитивні невербальні сигнали, такі як дотик, обійми або просто присутність партнера, можуть значно знижувати рівень стресу та забезпечувати відчуття безпеки. Цей аспект підтримки був висвітлений у дослідженнях Дж. Готтмана, який стверджував, що невербальні сигнали можуть бути навіть більш ефективними порівняно із вербальними в контексті підтримки у стресових ситуаціях [3, с. 10].

Групової комунікації також є важливою частиною реабілітаційного процесу. За допомогою групових дискусій, військові можуть ділитися власним досвідом, знаходити підтримку та розуміння серед тих, хто пережив подібні ситуації. Це дозволяє знизити відчуття ізоляції та сприяє розвитку колективної підтримки. Б. Бланшард зазначає, що взаємодія в групах за допомогою спільного обміну досвідом може сприяти значному зниженню стресу, покращенню психологічного стану та підвищенню соціальної адаптації військових.

Роль партнерської комунікації у зниженні психоемоційного напруження також не можна недооцінювати. Взаємна підтримка між партнерами є важливим чинником зниження рівня тривожності, депресії та агресії, які можуть виникати після повернення з зони бойових дій. Ефективне використання комунікативних стратегій у відносинах між партнерами, таких як вміння висловлювати свої емоції, слухати та розуміти один одного, сприяє створенню сприятливого емоційного клімату в родині, що безпосередньо впливає на зниження психоемоційного напруження військовослужбовця.

Психологічний аспект партнерської підтримки включає в себе здатність партнера розуміти емоційний стан військовослужбовця, надавати підтримку у важкі моменти та допомагати у відновленні внутрішньої гармонії. Взаємна підтримка сприяє створенню відчуття безпеки, що є необхідним для відновлення емоційного балансу.

Соціальний аспект партнерської підтримки полягає в тому, що взаємодія з партнеркою дозволяє військовослужбовцю відновлювати соціальні зв'язки, які можуть / могли бути порушені під час перебування на фронті. Відсутність цих зв'язків може призводити до відчуття ізоляції та втраченого зв'язку з цивільним життям. За допомогою партнерської підтримки військовий отримує можливість відновити ці зв'язки, що є важливим елементом соціальної реінтеграції [6, с. 138].

Важливим аспектом партнерської підтримки є здатність партнерки підтримувати військовослужбовця не тільки у важкі моменти, але й у буденному житті. Це включає в себе спільні розмови, допомогу в побутових питаннях, розуміння і прийняття

змін, які відбуваються в психологічному стані військовослужбовця після повернення. Як зазначає Дж. Готтман, якість партнерської підтримки має безпосередній вплив на здатність до адаптації та успішну реінтеграцію військових в цивільне життя. Взаємодія у процесі відновлення є критично важливою для відновлення сімейних стосунків, які можуть зазнати змін через психологічні труднощі, з якими зустрічаються ветерани після бойових дій. Партнерська підтримка виступає як механізм, який не лише знижує рівень стресу, але й сприяє створенню стабільного емоційного фону в родині [9].

Взаємозв'язок між партнерськими відносинами та соціальною реінтеграцією військових є ключовим для їхньої психологічної адаптації після демобілізації. У цей період військові часто стикаються з труднощами у відновленні емоційної рівноваги та соціальних зв'язків. Партнерська підтримка, особливо з боку дружини або партнерки, знижує рівень стресу, тривожності й почуття ізоляції, виступаючи буфером у процесі повернення до цивільного життя. Партнерські відносини також сприяють соціальній реінтеграції шляхом відновлення соціальних зв'язків і норм поведінки, які були порушені під час перебування на фронті. Учасники бойових дій часто відчувають себе відчуженими від цивільного життя, тому спільна діяльність з партнеркою (наприклад, спільне ведення побуту, участь у соціальних заходах) дозволяє поступово повернутися до соціальних процесів і відновити свою соціальну роль. Згідно з дослідженнями Б. Беркер, ефективна комунікація та партнерська підтримка допомагають в інтеграції військових в суспільство, знижуючи рівень стресу та допомагаючи знайти нові соціальні ролі. Партнерка/дружина може бути важливим каналом для залучення до соціальних мереж, що полегшує процес інтеграції в нові соціальні контексти [5, с. 30].

Розробка рекомендацій для включення партнерської комунікації як основного елементу в реабілітаційні програми для військовослужбовців є важливим кроком у підтримці ефективної адаптації військових після повернення з зони бойових дій. Представимо декілька важливих рекомендацій:

1. Залучати партнерів до реабілітаційного процесу, організовуючи спільні консультації та тренінги для подружжя, що сприяють зниженню стресу й зміцненню взаєморозуміння.

2. Сприяти спільній взаємодії через активності: арт-терапію, спорт, релаксацийні практики – для відновлення емоційного зв'язку та довіри.

3. Створити постійну підтримку для партнерок: доступ до консультацій, груп підтримки та платформ обміну досвідом.

4. Розвивати комунікативні навички пари через психотерапевтичні тренінги, спрямовані на емоційну регуляцію та конструктивне спілкування.

5. Інтегрувати партнерську підтримку в соціальні програми: адаптація до мирного життя, навчання, профорієнтація, волонтерство тощо.

6. Запровадити моніторинг ефективності партнерської комунікації – зворотний зв'язок дозволить вдосконалювати програми відповідно до потреб учасників.

7. Проводити інформаційні кампанії для підвищення обізнаності про роль партнерської підтримки в реабілітації та формування позитивного ставлення до участі партнерок у цьому процесі.

Інтеграція партнерської комунікації в реабілітаційні програми сприятиме емоційному відновленню військовослужбовців та їх успішній соціальній реінтеграції.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Дослідження підтвердило, що ефективна партнерська комунікація є важливим чинником адаптації військовослужбовців до батьківства та цивільного життя після повернення з бойових дій. Вона сприяє зниженню стресу, покращенню психологічного стану та полегшує процес реабілітації. Підтримка з боку партнерки, зокрема через емоційно безпечне спілкування, допомагає подолати ПТСР і стабілізувати сімейні стосунки. Інтеграція партнерської комунікації у реабілітаційні програми є необхідною. Такі програми мають включати навчання ефективним стратегіям взаємодії, а також підтримку для партнерок військових у вигляді психоосвітніх матеріалів і консультацій.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на вивчення зв'язку між рівнем партнерської комунікації та соціальною реінтеграцією військових, а також впливу змін у стосунках на професійну адаптацію. Перспективним є розроблення психотерапевтичних моделей підтримки пари та вивчення довготривалих ефектів таких програм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров І. В. Соціально-психологічна робота з учасниками бойових дій. *Філософія освіти*, 2023. № 27 (1), С. 45–54.
2. Борисова О. О. Психоедукаційні моделі у процесі психореабілітації учасників бойових дій: поняття та функції, приклад. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Серія «Психологія». 2023. № 3. С. 7–12.

3. Борисова О. О. Психореабілітація учасників/учасниць бойових дій як психологічна допомога другого рівня в Україні. *Наукові записки. Серія: Психологія*, 2024. № (1), С. 9–17. <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-1-1>

4. Бриндіков Ю. Л. Методологічні принципи реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій. *Педагогічні науки : збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Херсон, 2017. № LXXVII (77). Том 2. С. 149–153.

5. Буковська О. О. Психологічна допомога сім'ям військовослужбовців, які повертаються із зони бойових дій. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки*. 2016. № 128. С. 29–32.

6. Буряк О.О., Гіневський М.І., Катеруша Г.Л. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2015. № 3 (44). С. 137–141.

7. Гульбс О.А., Кобець О.В. Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій. *Психологічний журнал*. 2021. № 7. С. 100–106.

8. Згуртованість суспільства в умовах воєнного стану: актуальність, виклики та шляхи їх подолання : *збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*, м. Кривий Ріг, 16-17 травня 2024 року. Кривий Ріг : КДПУ ; Полтава : ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2024. 396 с.

9. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

10. Крук І.М., Григус І.М. Сучасний погляд на психологічну реабілітацію військовослужбовців з посттравматичним стресовим розладом. *Rehabilitation and Recreation*. 2023. № 15. С. 50–56.

11. Кучеренко С.М., Хоменко Н.М. Організаційні особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до умов мирного життя. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. № 21. Харків : НУЦ-ЗУ, 2017. С. 66–74.